

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми:

**«ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ АРТ-ПЕДАГОГІКИ
У КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО
ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ»**

Виконала: студентка 2 курсу групи
KorOs1-M18z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
за освітньою програмою
Олігофренопедагогіка. Логопедія
Юсин Ольга Петрівна

Керівник:
Сербалюк Ю. В., кандидат історичних
наук, доцент кафедри корекційної
педагогіки та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський - 2020 р.

ЗМІСТ:

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	9
1.1 Загальні психологічні особливості дітей старшого дошкільного віку.....	9
1.2 Поняття мовного порушення та їх класифікації.....	14
1.3 Попередження та профілактика мовленнєвих порушень.....	23
1.4 Роль та можливості застосування арт-методів у корекційній та діагностичній роботі з дітьми дошкільного віку із порушенням мовлення	28
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	44
2.1 Опис методик для визначення основних показників дітей старшого дошкільного віку з порушенням мовлення.....	44
2.2 Опис корекційної програми для дітей старшого дошкільного віку з порушенням мовлення.....	53
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АРТ-ТЕРАПІЇ НА ПОКРАЩЕННЯ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	61
3.1 Методики, процедура організації та основні етапи емпіричного дослідження на етапі констатуючого експерименту	61
3.2 Аналіз експериментального дослідження впливу арт-терапії на покращення мовлення дітей старшого дошкільного віку.....	71
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ДОДАТКИ.....	91
<i>Додаток А</i>	91
<i>Додаток Б 1</i>	96
<i>Додаток Б 2</i>	100
<i>Додаток В 1</i>	101
<i>Додаток В 2</i>	105
<i>Додаток Г 1</i>	107
<i>Додаток Г 2</i>	114
<i>Додаток Д 1</i>	116
<i>Додаток Д 2</i>	118
<i>Додаток Д 3</i>	119
<i>Додаток Е 1</i>	120
<i>Додаток Е 2</i>	121
<i>Додаток Є 1</i>	123
<i>Додаток Є 2</i>	126
<i>Додаток Є 3</i>	128

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДЦП – Дитячий церебральний параліч

ЗНМ – Загальне недорозвинення мови

РДА – Ранній дитячий аутизм

ТПМ – Тяжкі порушення мови

ФФНМ – Фонетико-фонематичні недорозвинення мови

ЦНС – центральна нервова система

ВСТУП

Сьогодні суспільство все більше починає розуміти, що його основи закладаються у дитинстві, а найбільш цінний його здобуток – це психічне здоров'я дитини, її неповторний індивідуально-творчий потенціал.

Обравши гуманізм за основу свого розвитку, педагогічна наука виділяє для себе низку актуальних сучасних напрямів виховного процесу: інтенсивно розробляється питання економічного, екологічного, гендерного, соціального та духовного виховання майбутнього носія людської культури.

Розвиваючи новітні технології навчання та виховання, наша педагогіка часто обходить найголовніше питання – питання буття дитячої душі.

Емоції та почуття, що їх переживає дитина «тут і зараз», незалежно від наших правильних «дорослих повчань» та виховних намірів, розкладу занять та запланованих заздалегідь заходів, живуть за власними законами й вимагають свого визначення.

Серед сучасних можливостей подальшого удосконалення реабілітаційних технологій належна увага надається арт-педагогіці. Арт-педагогіка – це лікування за допомогою залучення дитини до мистецтв. При цьому дитина навчається спілкуватися з навколишнім світом на рівні екосистеми, використовуючи образотворчі, рухові та звукові засоби. Вона дає змогу самостійно висловлювати свої почуття, потреби та мотивацію своєї поведінки, діяльності і спілкування, необхідні для її повноцінного розвитку та пристосування до навколишнього середовища. Через малюнок або інший вид творчої діяльності дитина може “виплеснути” негативні та поділитися позитивними емоціями.

Актуальність даного питання полягає в тому, що не зважаючи на всі сучасні технології, людям з порушенням мовлення досить таки важко виразити свої думки, бажання, почуття та потреби, тому дуже важливо звернути увагу на ці проблеми і займатися їх корекцією ще в дитячому віці, а одним з ефективних методів ми вважаємо арт-педагогіку.

Науковці та практики в галузі корекційної освіти в пошуках ефективних засобів корекції все більше орієнтуються на використання новітніх, зокрема, й арт-педагогічних технологій на основі мистецтва в процесі навчання та виховання дітей із загальним недорозвиненням мовлення.

Проблема застосування арт-педагогіки як одного із засобів корекції загального недорозвинення мовлення у дітей старшого дошкільного віку є особливо актуальною на сучасному етапі розвитку науки та практики корекційної освіти, яка, як зазначають В. Синьов, В. Бондар, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет, Н. Манько та ін., значною мірою орієнтована на діагностику та корекцію психічного розвитку даної категорії дітей у педагогічному процесі.

Об'єкт дослідження: діти старшого дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

Предмет дослідження: вплив арт-педагогіки на дітей із загальним недорозвиненням мовлення.

Мета дослідження: дослідити можливості використання арт-педагогіки в корекційній роботі з дітьми старшого дошкільного віку.

Для досягнення мети потрібно виконати наступні завдання:

1. Виявити особливості, причини, види феномену загального недорозвинення мовлення у дітей старшого дошкільного віку;
2. Визначити можливості впливу арт-педагогіки на розвиток основних показників дітей старшого дошкільного віку;
3. Підібрати методики для визначення основних показників розвитку дитини старшого дошкільного віку;
4. Розробити корекційну програму з використанням методів арт-педагогіки для корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

Гіпотеза дослідження: використання елементів арт-педагогіки сприятиме підвищенню ефективності корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.

Методи дослідження:

теоретичні: вивчення, аналіз й узагальнення спеціальної психолого-педагогічної літератури з метою виявлення стану досліджуваної проблеми, систематизації теоретичних положень та узагальнення педагогічного досвіду корекції усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку; аналіз спеціальних програм і корекційних методик з метою з'ясування сучасного стану корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення; синтезування результатів експерименту з метою теоретичного обґрунтування доцільності застосування арт-педагогіки в корекційному процесі.

емпіричні: цілеспрямоване спостереження за корекційним процесом та мовленням старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення, збір і аналіз анамнестичних даних, бесіда, метод вивчення продуктів діяльності з метою виявлення особливостей мовленнєвої діяльності дітей і створення відповідних експериментальних психолого-педагогічних умов; психолого-педагогічний експеримент (констатуючий та формуючий) з метою визначення рівнів сформованості усного мовлення та перевірки ефективності методики корекції усного мовлення у старших дошкільників засобами арт-педагогіки.

статистичні: кількісний і якісний аналіз одержаних експериментальних даних дослідження.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що створено оригінальну програму корекційної роботи з елементами арт-педагогіки з дітьми старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення. Розроблено методичні рекомендації, які можуть бути використані у діяльності закладів спеціальної освіти, а також в закладах дошкільної та загальної середньої освіти. (Додаток А)

Апробація результатів дослідження: основні положення роботи доповідалися на студентській науковій конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками НДР у 2018-2019 н.р. 24 квітня 2019 р.

Публікації: Основні теоретичні положення і висновки магістерської роботи знайшли своє відображення у збірнику наукових праць студентів та магістрантів факультету колекційної та соціальної педагогіки і психології (Концептуальні засади застосування арт-педагогіки в корекційній педагогіці // Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології / за ред. Н.С. Гаврилової – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-206», 2019. – С. 318-322).

Структура магістерської. Робота складається із переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (72 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 138 сторінок, з них – 83 сторінок основного тексту. Містить 12 таблиць, 16 рисунків.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз літературних джерел дав можливість обґрунтувати порушення мовлення як феномен, який являє собою збірне трактування для позначення відхилень від мовної норми, прийнятому в даному мовному середовищі, повністю або частково перешкоджаючи мовному спілкуванню й обмежуючи можливістю соціальної адаптації дитини. Як правило вони обумовлені відхиленнями в психофізіологічному механізмі мови, не відповідають віковій нормі, самотійно не перетворюються й можуть впливати на психічний розвиток. Для їхнього позначення фахівцями використовуються різні, не завжди взаємозамінні терміни – розлад мови, дефект мови, недолік мови, недорозвинення мови, мовна патологія, мовні відхилення.

2. Опрацювання науково-методичної літератури з проблем арт-педагогіки як педагогічної інновації засвідчило можливість використання її методів у корекційній роботі з дітьми, що мають порушення мовного розвитку. Нами виявлено, що, мистецтво, арт-методи є важливим фактором духовного розвитку дитини з особливостями психофізичного розвитку. Її доручення до участі в художній діяльності з однолітками та дорослими розширює соціальний досвід, вчить адекватній взаємодії та спілкуванню у спільній діяльності, забезпечує корекцію порушень комунікативної сфери.

Використання елементів арт-педагогіки в корекційній роботі сприяє різнобічному розвитку особистості дитини: допомагає зміцнити пам'ять, розвиває увагу, мислення, сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичного досвіду, художніх здібностей дошкільника, готує його до навчання у школі.

Основними перспективними напрямками в арт-педагогіці для використання їх у корекційній роботі з дітьми з вадами мовлення є казкотерапія, ляльковатерапія, музикотерапія, піскотерапія, образотворча терапія.

3. До основних показників розвитку дітей старшого дошкільного віку доцільно віднести такі базові компоненти як розвиток пам'яті, уваги,

сприймання, мислення, дрібної моторики рук, слуху а також розвиток мовлення. Для достовірності визначиння рівня розвитку кожного елемента доцільно обирати по 2 – 3 методики (загалом підібрано 14 методик і тестів). Усі методики, які використовувалися є адаптованими і апробованими. Вони засвідчили приблизно однаковий розвиток обраних параметрів у контрольній та експериментальній групах та етапі констатуючого експерименту та позитивну динаміку змін у експериментальній групі після проведення формуючого експерименту.

4. Розроблена нами корекційна програма з елементами арт-педагогіки довела ефективність лялько терапії, нетрадиційних напрямків із образотворчої діяльності, нетрадиційних форм роботи з папером, піскотерапії, тісто пластики у роботі з дітьми старшого дошкільного віку з порушенням мовлення.

Ці напрямки арт-педагогічного впливу здійснюють позитивний вплив на розвиток пам'яті, уваги, мислення, дрібної моторики рук, слуху, а також мовлення. Це покращує не лише особистіні показники розвитку дитини, але у сприятиме успішній її підготовці до навчання у школі.

Вище зазначене дає нам підстави вважати, що наша гіпотеза щодо ефективності використання елементів арт-педагогіки сприяє у корекційній роботі з дітьми старшого дошкільного віку з порушенням мовлення підтвердилась у ході нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білан О. І., Возна Л. М., Максименко О. Л. та ін. Програма розвитку дитини дошкільного віку. «Українське дошкілля». Тернопіль : Мандрівець, 2012. 264 с.
2. Блінова Г. Й. Альбом для обстеження мовлення у дитини : Навчально-методичний посібник. Київ : Благовіст, 2008. 215с.
3. Бойчук Ю.Д, Сіліна Г.О., Васильєва К. І., Галій А.І., Голуб Н.М. та ін. Дитина з особливими освітніми потребами : медичні та психолого-педагогічні аспекти розвитку, навчання і виховання : навч.-метод. посібник : за заг. ред. Покроєвої Л.Д. Харків, 2014. 146 с.
4. Большебратьская Е.Е. Пісочна терапія. Петропавловськ, 2010. 74 с. URL: [http :pedlib.ruBooks601366_0136 – 3.shtml](http://pedlib.ru/Books/601366_0136-3.shtml) (дата звернення 10.10.2019).
5. Бондар В. І. Ільченко А. М. Психолого-педагогічні основи розвитку дітей в системі Монтесорі : навч. посібник. Полтава, 2009. 252 с.
6. Бондар Л. М. Використання методів арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку. Педагогічний пошук. 2014. № 1. С. 54-57.
7. Вітюк В., Тарасюк Л. Розвиток мовлення дітей з аутизмом як запорука подальшого навчання у школі. Педагогічний часопис Волині. 2016. № 1. С. 75-81.
8. Вознесенська О. Л., Скнар О. М., Бреусенко-Кузнецов О. А., Деркач О. О. та ін. Енциклопедичний словник з арт-терапії : за заг. наук. ред. О.Л. Вознесенської, О.М. Скнар Київ : Видавець ФОП Назаренко Т. В., 2017. 312 с.
9. Волженцева І. В. Звукоцветовая регуляция психических состояний студентов в период учебной деятельности. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. Київ, 2013. Вип. 39 (4). С. 16-21.
10. Вотт Ф. Арт ідеї. Школа образотворчого мистецтва. пер. з англ. В. Наливаної. Київ : Країна Мрій, 2007. 288 с.
11. Галайдіна Г. С. Мандри у пісочному царстві. Освіта та розвиток обдарованої особистості. Мукачєво, 2017. №7/8. С. 14-16.

12. Гетманська М. О. Казка чи казкотерапія? Виховання чи лікування? Психолог дошкілля (Шкільний світ). 2012. № 9. С. 29-32.
13. Гріньова О. М. Терещенко Л. А. Дитяча психодіагностика : навчально-методичний посібник. Вінниця : Нілан ЛТД, 2015. 227 с.
14. Дем'яненко Б. Т. Сучасні тенденції розвитку спеціальної педагогіки та психології. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ, 2010. Вип. 16. С. 43-47.
15. Діхтяренко С. Ю., Чудаєва Н. В., Шудлик Г. О., Данилевич Л. А. Загальна психологія. Практичні заняття : Навчальний посібник Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. 254 с.
16. Животенко, Л. Арт-терапія : популярні методи в роботі психолога : Психолог дошкілля.: Київ, 2016. С. 26-27.
17. Заплатна С. М. До проблем логопедичної діагностики дітей із порушенням мовленнєвого розвитку. Теорія і практика сучасної логопедії : збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 2. С. 56-63.
18. Зданевич Л. В. Погрібняк. Н. В. Розвиток зв'язного мовлення дітей дошкільного віку засобами творів живопису. Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. 120 с.
19. Исключение лишнего. Альманах психологических тестов. Москва, 1995. 400 с.
20. Константинов В. В. Экспериментальная психология : Курс для практического психолога. СПб : Питер, 2006. 272 с.
21. Калмикова Л. О. Актуальні проблеми психології мовлення дітей дошкільного віку. Психолінгвістика. Київ, 2008. Вип. 1. С. 47-51.
22. Калмикова Л. О. Розвиток мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : діагностико-розвивальна програма : монографія. Переяслав-Хмельницький : ПП «СКД», 2010. 212 с.
23. Калмикова Л. О. Формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвої діяльності : діагностико-розвивальний комплекс : навч.-метод. посіб. Київ : ВД «Слово», 2016. 384 с.

24. Кириченко В. І. Стан сформованості просоціальної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. : Педагогіка і психологія. Вісн. НАПН України : наук. теорет. та інформ. вісн. : Київ, 2018. № 4. с. 37-43.
25. Клименюк Н. В. Використання інтегрованої арт-терапії в процесі соціокультурної реабілітації дітей з особливими Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. Педагогічні науки. Київ, 2008. Т. 97. Вип. 84. С. 46-52.
26. Когут М. В. Принципи розвитку мовлення та навчання дітей дошкільного віку рідної мови. – БВДС «Мовленнєва веселка». 2006. № 1 – 2. С. 1-5.
27. Коновалова Л.М. Казкотерапія як засіб корекції мовлення дітей дошкільного віку. Сучасні проблеми логопедії та реабілітації. : матеріали VI Всеукр. заочн. наук. практ. конф. з міжнарод. участю. Суми, 2017. С. 28-31.
28. Кононко О. Л. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». Київ : Світич, 2009. 430 с.
29. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). Київ : Освіта, 2000. 255 с.
30. Копилова О. В., Ткаченко В. М. Використання символів у роботі з дошкільниками. Київ : «Ранок», 2010. 211 с.
31. Коцюбанська Н.І., Бігун Н. І., Тарнавська Л. М. Діагностика та розвиток пам'яті у дітей : метод. реком : Кам'янець-Подільський. 2014. 60 с.
32. Куртішова, І. Б. Арт-терапія для дітей : майстер-клас для педагогів Психолог дошкілля. 2015. № 7. С 24-26.
33. Лангмайер Й. Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте Прага : Авиценум, 1984. 334 с.
34. Левина Р. Е. Педагогические вопросы патологии речи у детей. Специальная школа. 1967. Вып. 2 (122). С. 121–130. URL: <https://studylib.ru/doc/4395978/r.e.levina-pedagogicheskie-voprosy-patologii-rechi-u-detej-i> (дата звернення 26.06.2019).

35. Лемак М. В. Пашенко Т. М., Гамршмідт Н. В. Готовність дітей 6 – 7-річного віку до навчання в школі. Психолог. Київ, 2012. № 24. С. 32.
36. Ленів З.П. Арт-терапія в процесі діагностування усного мовлення старших дошкільників. Психолінгвістика. Київ, 2014. С.73-84.
37. Ленів З.П. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії : Навчально-методичний посібник. Київ : Спадщина, 2011. 64 с.
38. Ленів З.П. Корекція порушень усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку засобами арт-терапії. Київ : Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. 64 с. URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=mat2WMIAAAAJ&hl=ru> (дата звернення 18.09.2019).
39. Лещенко О.М. Методика навчання рідної мови і грамоти. Київ : Вища школа, 1972. 240 с.
40. Лопатина А. Книги для занять по духовному вихованню. М. : ИПЦ «Русский Раритет», 1999. 576 с.
41. Лупінович С. М. Довідник учителя логопеда. Тернопіль : Мандрівець, 2008. 112 с.
42. Максименко С. Д., Максименко К. А. Готовність дитини до навчання : Упоряд. О. П. Главник. Київ: Мікрос-СВС, 2003. 59 с.
43. Матющенко І. М. До проблеми соціалізації дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Логопедія. 2012. № 2. С. 53-56.
44. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: учебник для вузов. Москва : Академия, 2001. 248 с.
45. Немов Р. С. Психология. В 3 книгах. Книга 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. Москва : Владос, 2016. 631 с. URL: <http://www.studentlibrary.ru/doc/ISBN9785691011344-SCN0000/000.html> (дата звернення 25.06.2019).

46. Никандров В.В. Наблюдение и эксперимент в психологии. СПб : Речь, 2002. 103 с.
47. Никоненко Ю. П. Особливості морального розвитку та виховання дітей дошкільного віку Психологія : реальність і перспективи. Київ : КНТ, 2016. 132-136 с.
48. Овадюк О. Розвиток латерального мислення в дітей молодшого шкільного віку. Нова педагогічна думка. 2014. № 3. С. 72-76.
49. Парамонова Л. Г. Логопедия для всех. СПб : Питер, 2009. 370 с.
50. Підлипна Л. В. Терапія мистецтвом. 2 вид., оновл. Івано-Франківськ : ОШПО; Снятин : Прут Принт, 2009. 136 с.
51. Піроженко Т.О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника Тернопіль : Мандрівець, 2010. 152 с.
52. Плющ О. П. Робота над збагаченням мовлення школярів фразеологізмами на уроках української мови та літератури. Таврійський вісник освіти. 2014. № 1(1). С. 235-238.
53. Пожиленко Е.А. Волшебный мир музыки и слов. Москва : Владос. 2003. 216 с.
54. Приходько О. Г. Логопедическое обследование детей с нарушениями речи. Специальное образование. Москва, 2010. № 3. С. 82-87. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/logopedicheskoe-obsledovanie-detey-s-narusheniyami-rechi/viewer> (дата звернення 13.07.2019).
55. Психодиагностический комплекс методик для определения уровня развития познавательной деятельности младших школьников : Учеб-метод. пособ. Москва : Когнито-центр, 1996. 72 с.
56. Рібцун Ю. В. Логопедична лялька як важлива складова ігор-занять у спеціальному ДНЗ компенсуючого типу. Дефектологія. Особлива дитина : навчання і виховання. Київ, 2012. № 4. С. 20-25.
57. Рібцун Ю.В. Професійний довідник вчителя-логопеда. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 272 с.

58. Руденька Т.М. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців мистецьких спеціальностей засобами арт-педагогіки : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04: Житомир, 2013. 20 с.
59. Садова І. Казкотерапія сучасний метод роботи з дітьми, які мають особливі потреби Актуальні питання гуманітарних наук. Дрогобич, 2015. Вип. 11. С. 293-298.
60. Січкач Л. І. Хромотерапія, або Лікування кольором, кольорова медитація. Дитячий садок. 2008. № 21-24. С. 95-98.
61. Смернов А.Г. Практикум по общей психологии : Учебное пособие. Москва : Изд-во Института психотерапии, 2005. 224 с.
62. . Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи педагогіки і психології : посібник. Київ : академвидав, 2003. 504 с.
63. Силко Р. М., Грушко А. П. Використання елементів арт-терапії у зображувальній діяльності дошкільників. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. Чернігів, 2017. Вип. 142. С. 167-170. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2017_142_39 (дата звернення 10.11.2019).
64. Трофименко Л. І. Шляхи подолання загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку : монографія. Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2014. 104 с.
65. Туриніна О. Л. Практикум з психології. Київ : МАУП, 2007. 328 с.
66. Фрес П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. VI. Восприятие : монографія. Москва : Директ-Медиа, 2008. 666 с. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=39245> (дата звернення 15.04.2019).
67. Шабутін С. В., Шабутіна І. В., Хміль С. В. Зцілення музикою : Монографія. Тернопіль : Підручники і посібники. 2006. 191 с.
68. Шеремет М. К. Логопедія. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 672 с.
69. Шириязданова Э. В. Общие принципы и рекомендации проведения логопедического обследования детей раннего возраста. URL: <https://>

:nsportal.rudetskiy-sadlogopediya20120530obshchie-printsipy-i-rekomendatsii-provedeniya-logopedicheskogo (дата звернення 14.02.2019).

70. Шкльода В.М. Розвиваємо мовлення дошкільників. БВДС «Мовленнєва веселка». 2003. № 17-18. С. 1-12.

71. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Москва : Педагогіка, 1989. 560 с.

72. Эпифанцева Т. Б. Настольная книга педагога – дефектолога. : Ростов н/Д Д. : Феникс, 2007. 486 с.